

SIMON ATTILA

ÚJ UTAKON – CSEHSZLOVÁKIA 1945-BEN

Csehszlovákia, amely a két háború közötti időszakban meglehetősen jó képet – talán a megérdemelténél is jobbat – alakított ki magáról a világban, letér a korábbi útjáról: a parlamentáris demokrácia helyett a totalitárius állam felé, a méltányos nemzetiségi politika helyett pedig az etnikai tisztogatások gyakorlata felé indul el.

Amikor az 1918-ban megalakult Csehszlovákia 1992. december 31-én végképp megszűnt létezni, az addig is sok tekintetben különböző utakon járó cseh és szlovák társadalom egymástól való eltávolodása rohamosan felgyorsult. Mára egyértelmű, hogy a csehek és szlovákok nem csupán jelenüket és jövőjüket látják másként, de a múltat is más-más szemüvegen keresztül szemlélik. Kivéve talán az 1945-ös évet, amelyet a háború szlovák állam viszonylag nem túl népes támogatóin kívül szinte a teljes cseh és szlovák társadalom alapvetően pozitívan ítél meg. 1945 pozitív cseh és szlovák megítélésének azonban nem csupán az az oka – mint hihetnénk –, hogy Csehszlovákia a győztesek között fejezte be a háborút, hanem nagyrészt az, hogy 1945 a csehszlovák nemzetállam (mai szempontból a cseh és szlovák nemzetállam) megteremtésének máig legfontosabb mérföldkövének számít, hiszen az ekkor kezdetét vevő folyamatok eredményeként a németeket szinte teljesen kiüldözték, s jelentősen fellazították a dél-szlovákiai magyar településterületet is.

Az ezt a folyamatot máig pozitívan szemlélő cseh és szlovák társadalom (tisztelet az eltérő egyéni véleményeknek) azonban hajlamos elfeledni az árat, amelyet mindezért fizetett. Pedig az nem volt kicsi, hiszen a Szovjetunió, amely a csehszlovák nemzetállami tervek legfőbb patrónusa volt, nem kevesebbet kívánt cserébe, mint az 1938 előtti csehszlovák parlamentáris demokrácia lebontását és az ország szovjet érdekszférába való betagolását. Amire a korabeli cseh-szlovák (itt a jelző nem csupán állami, de egyben etnikai hova-

tartozást is jelent) politikai elit a németeken (és magyarokon) vett reváns és tisztán cseh és szlovák nemzetállam megteremtésének lehetőségétől elkápráztatva készségesen rá is bólintott.

1945 Csehszlovákia számára tehát nem csupán egyszerűen a háború végét jelentő korszakhatár, de a cseh és szlovák közgondolkodás szempontjából is cezúra. Az intolerancia és a nemzeti türelmetlenség felülkerekedésének éve, ami szorosan összekapcsolódik a demokratikus politikai keretek lebontásának kezdetével is. Csehszlovákia esetében ugyanis a közhiedelemmel ellentétben nem az 1948-as februári kommunista puccs jelentette a fordulatot, hanem már 1945. Ekkor vált ugyanis világossá az, hogy az a Csehszlovákia, amely a két háború közötti időszakban meglehetősen jó képet – talán a megérdemelnél is jobbat – alakított ki magáról a világban,¹ letér a korábbi útvjáról: a parlamentáris demokrácia helyett a totalitárius állam felé, a méltányos nemzetiségi politika helyett pedig az etnikai tisztogatások gyakorlata felé indul el.

A fentebb jelzet fordulat persze nem volt előzmények nélküli, hiszen az a gondolat, miszerint az újjáalakuló Csehszlovákiát más alapokra kell helyezni, mint amilyen az korábban működött, már a második világháború kezdeti szakaszától kimutatható volt, sőt a cseh–szlovák politikai elit gondolkodásában minden bizonnyal a Csehszlovákia számára tragikus 1938/39-es év eseményei hozták meg a törést, s késztették őket addigi politikájuk átértékelésére. Hiszen 1938 őszén először az első Csehszlovák Köztársaság ideája (beleértve területi kiterjedését és politikai felépítésményrendszerét, alkotmányos rendjét) omlott össze, majd 1939 márciusában magát a csehszlovák államot is maguk alá temették az események.² Mindebből pedig Edvard Beneš, aki az első Csehszlovák Köztársaságot saját szülőttjének tekintette, s aki a müncheni döntést követően lemondott köztársasági elnöki tisztjéről, és külföldre távozott, két fontos következtetést vont le. Az első az volt, hogy mivel a nemzeti kisebbségekkel szemben 1938 előtt tanúsított méltányos politika hiábavaló volt, hiszen azok „elárulták” a köztársaságot, a jövőbeli Csehszlovákia biztonsága csak akkor szavatolható, ha abban minimális lesz a nemzetiségek, elsősorban a németek, de a magyarok száma is. A másik konklúzió pedig az, hogy mivel – mint Benešék felfogásában ezt a müncheni egyezmény bizonyította – a Nyugat is elárulta Csehszlovákiát, ezért annak új patrónust kell keresnie magának. Ez pedig más, mint a Szovjetunió nem lehetett.

Mint közismert, Beneš 1938. október 5-én bejelentett lemondását majd emigrációba vonulását követően egy ideig magánemberként élt (többek között a chicagói egyetem közkedvelt vendégprofesszora volt),³ a cseh országrészek 1939. március 14–15-én bekövetkezett német megszállását, majd a világháború kitörését követően azonban felismerte a lehetőséget, és ismét aktív politikai tevékenységbe kezdett. Londonban emigráns kormányt hozott létre, amit 1940 nyarától a britek, majd a franciák és az amerikaiak is szövetségesként kezdtek kezelni, 1941 nyarán pedig hivatalosan is elismertek.⁴ A magát ismételten köztársasági elnökként kezelő s ezt a szövetségesekkel is elfogadtató Beneš politikai programja Csehszlovákia jogi kontinuitásának az elméletére épült, amely konstrukcióról első ízben még chicagói tartózkodása idején beszélt.⁵ Beneš kontinuitáselméletének a lényegét az jelentette, hogy a csehek szerint a müncheni szerződés erőszakos és ezáltal érvénytelen aktus volt, amiből az következtetett számukra, hogy minden, ami München után történt, szintén érvénytelen. Meg nem történtként kell tekinteni az első bécsi döntésre, a köztársasági elnöki tisztségről való saját lemondására és Szlovákia önállósulására is. Felfogásában így a Csehszlovák Köztársaság továbbra is létező állam volt, élén az általa létrehozott emigráns kormánnyal, s mindazon államokkal háborús konfliktusban állt, amelyekkel a szövetségesek is.

A kontinuitáselmélet sarokpontja a müncheni egyezmény semissé nyilvánításának a kérdése volt, amely viszonylag hosszadalmas folyamatnak bizonyult. Miközben ugyanis a Szovjetunió már 1941 nyarán jelezte, hogy nem ismeri el Münchent, a nyugati hatalmak, különösen az angolok esetében ez korántsem ment ilyen egyszerűen. Ők ugyanis a müncheni egyezmény aláíróiként sokáig elutasították annak érvénytelenítését, s végül csak a prágai német helytartó, Reinhard Heydrich ellen 1942 júniusában elkövetett merénylet utáni német terror volt az, ami rábírta őket álláspontjuk megváltoztatására. Ám ekkor sem a Benešék által elvárt formulát használták, s nem a priori, az aláírás napjától nyilvánították érvénytelenné a müncheni egyezményt, hanem 1939. március 15-től, vagyis a cseh országrészek német megszállásának napjától.

A nyugati államok és a szovjetek magatartása között azonban nem a leendő csehszlovák államhatárok, hanem sokkal inkább az azon belül élő népességet illetően mutatkoztak lényegi – s a londoni emigráns csehszlovák kormány szempontjából döntő jelentőségű – eltérések. Benešék egy újabb München elkerülése érdekében minimalizálni szerették volna a potenciális veszélyforrásként érzékelt nemzeti kisebbségek, elsősorban a németek számát. Ennek megvalósítása érdekében számos különböző, nemegyszer egymásnak is ellentmondó elképzelést dolgoztak ki, amelyekben keveredtek a lakosságcsere, az egyoldalú kitelepítés és a területátadás elvei. Ez utóbbi megoldás azonban az idő múlásával egyre inkább hátérbe szorult, s a hangsúly a németek kollektív bűnösségére alapozott kitelepítése felé mozdult el. London és Washington óvatos és inkább a németek részleges kitelepítését támogató magatartásával szemben a szovjet vezetés szinte a kezdetektől fogva a homogén csehszlovák nemzetállam megeremtésének terve mellé állt. Molotov már a Benešsel 1942 nyarán folytatott tárgyalásai során jelezte, hogy Moszkva megítélése szerint „az egész német nemzetnek bűnhődnie kell”,⁶ ami az adott beszélgetés kontextusában az összes német kitelepítésének támogatásával volt egyenlő. Vagyis az emigráns csehszlovák kormány politikusai számára legkésőbb 1943 elejére világossá vált, hogy a tisztán szláv nemzetállam megeremtéséhez elsősorban attól a Szovjetuniótól várhatnak segítséget, amelynek az angolszász szövetségeseikkel ellentétben azzal sem volt gondja, hogy már ekkor ígéretet tegyen Csehszlovákia 1937-es határainak a visszaállítására.

A térség más országainak vezető politikusaival szemben – hogy csak Magyarországot említsem – Beneš számára már a világháború kitörésétől evidencia volt, hogy a háború után a Szovjetunió meghatározó szerepet fog játszani a közép-európai térségben. Ez a hit nála összekapcsolódott azzal a – mi már tudjuk, hogy hiábavaló – várakozással, hogy a szovjet rendszer valamiképpen európaizálódik, s eltűnik annak despotikus jellege. Ez persze felveti a kérdést, hogy a cseh–szlovák elit nem látta vagy nem akarta látni a valóságot. A valószínű az utóbbi, hiszen bár a csehszlovák vezetésnek nem volt olyan tapasztalata arról, mit is jelent a Szovjetunió szomszédjának lenni, mint amilyennel mondjuk a lengyelek rendelkeztek, de látnia kellett a lengyelek példáját. Tudnia kellett arról, mit tett a Szovjetunió 1939–40-ben a balti térségben, mint ahogy ismernie kellett azt is, mi is történt Katyában. Ám mégis úgy tettek, mintha minderről nem tudnának, s a lengyel–szovjet konfliktusban egyértelműen a Szovjetunió pártjára álltak.⁷

Csehszlovákia 1945-ös irányváltása szempontjából a meghatározó időszak mindenképpen 1943 ősze. Az ugyanis, hogy ekkorra már mindenki számára világossá vált a háború végső kimenetele, sőt Teherán után már az is, hogy térségünket nem az angolszász hatalmak, hanem a Szovjetunió fogja felszabadítani, felgyorsította a Csehszlovák államrekonstrukció lépéseit is. Beneš, aki a fentiek által megerősítve érezte magát a szovjetek háború utáni szerepét illető hitében, 1943 decemberében Moszkvába utazott, ahol 20 évre szóló barátsági, segélynyújtási és együttműködési

szerződésben állapodott meg Sztálinnal.⁸ A szovjet külügyminiszter, Vjacseszlav Molotov és a moszkvai csehszlovák követ, Zdenek Fierlinger (nem mellékesen a kommunisták által a Csehszlovák Szociáldemokrata Pártba beépített ügynök) által aláírt egyezmény megkötésétől azonban sokan óvták Benešét, közte természetesen az angol, de az amerikai diplomácia is. A szovjet irányba történő elmozdulás egyik legkövetkezetesebb bírálója pedig Csehszlovákia első szlovák miniszterelnöke, Milan Hodža volt, aki volt politikustársával ellentétben úgy vélte, hogy Közép-Európa szabadságát az ott élő nemzetek függetlensége és együttműködése (egyfajta közép-európai federáció) révén lehet megteremteni.⁹

Beneš azonban az egyezményben a németekkel szembeni reváns legbiztosabb garanciáját látta, miközben úgy vélte, hogy az egyezmény lesz a biztosíték arra, hogy a Szovjetunió nem fog beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe. Csakhogy Sztálin ezt épp fordítva gondolta. Számára a szerződés Csehszlovákia keleti kapuinak megnyitását jelentette, s természetesen ő értékelte helyesen a helyzetet. Az egyezmény lényegében ugyanis azt jelentette, hogy a csehszlovák nemzetállami tervek (értsd ezen a németek és magyarok kitelepítését) Szovjetunió általi támogatásáért cserében a csehszlovák vezetés elkötelezte magát, hogy kül- és katonapolitikáját teljes mértékben a Szovjetunió érdekeihez igazítja. Innentől pedig lényegében még akkor is egyenes út vezetett Csehszlovákia háború utáni szovjetizációjáig, még ha ezt a cseh–szlovák politikai elit, de akár az angol vagy amerikai külügy másként is értékelte. Beneš és a nyugati körök legnagyobb tévedése ezzel kapcsolatban valószínűleg az volt, hogy el tudták azt képzelni, hogy miközben Csehszlovákia a szovjet érdekszféra részévé válik, s külpolitikájában igazodik a Szovjetunióhoz, belső demokratikus berendezkedését megőrizheti, s így egyfajta hidat képezhet majd a Kelet és a Nyugat között. Ez azonban csupán illúzió volt, mint ahogy ma is illuzórikusak és álságosak azok az elképzelések, amelyek különféle érvekre hivatkozva nem vesznek tudomást a putyini Oroszországgal való kacérkodás veszélyeiről.

Persze ha Benešnek voltak is illúziói a Szovjetunió iránt, a háború befejezéséhez közeledve azokról fokozatosan le kellett mondania. 1944 végén talán, de 1945 elején már biztosan minden bizonnyal ő maga is más megvilágításban látta az egy évvel korábbi szerződést, mint ahogy a szovjetek is egyre nyíltabban éltek vissza azzal. Ami nem is csoda, hiszen 1944 végén a szovjet haderő már Közép-Európában tartózkodott, s ekkorra Moszkva már azt is felismerte, hogy lényegében azt tehet, amit akar. Beneš és a csehszlovák vezetés számára 1945 elején két forrása lehetett a megkésett kijózanodásnak. Az első a Vörös Hadsereg viselkedése volt, a második pedig Kárpátalja kérdése. A szovjetek már 1944 nyarán elérték Szlovákia keleti határait, ténylegesen azonban 1944 októberétől jelentek meg annak területén. Mivel az első vonalban harcoló csapatokról volt szó, ezek viselkedése, a civil lakossággal szembeni erőszakosságuk, az őket kísérő fosztogatások stb. hírei nagyon gyorsan eljutottak Londonba is, s talán Beneš is elkezdte érteni a lengveleket. A Szovjetunió igazi arcát azonban mégis Kárpátalja révén értették meg, amely területet nem csupán megalázó módon kellett átadniuk a Szovjetunióknak, de még jó képet is kellett vágniuk hozzá.¹⁰

Csehszlovákia számára 1945 és egyben a második világháború utáni újrakezdés szimbolikus pillanata április 5-e volt. Az a nap, amikor Kassán, az ott előző nap bemutatott (de már az előző hetekben Moszkvában összeállított) csehszlovák kormány nyilvánosságra hozta programját – a kassai kormányprogramot.¹¹ Azt a programot, amely logikus következménye volt az előző hónapok és évek fejlődésének, s amely egyfajta új alkotmánya lett a háború utáni Csehszlovákiának.

A kassai kormányprogram, amelynek vázlatát a kommunisták dolgozták ki, kompromisszum volt a Beneš köré csoportosuló londoni és a Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció elképzelései között, mégpedig úgy, hogy

mindkét fél a saját „sötét oldalát” építette abba bele. Benešék készségesen elfogadták a politikai és társadalmi élet Gottwaldék által preferált átépítését, a kommunisták pedig (akik eredetileg még jó és rossz németekben, illetve magyarokban gondolkodtak) idomultak a kollektív bűnösség Benešék által támogatott elvéhez. A kassai kormányprogram 14 pontja három fontos mozzanatra csupaszítható le. Külpolitikai szempontból rögzítette Csehszlovákia függését a Szovjetuniótól, belpolitikai szempontból az 1938 előtti liberális demokráciát a nemzeti front konstrukciójára épülő „népi demokráciával” cserélte fel, nemzeti szempontból pedig megfogalmazta a tisztán szláv nemzetállam igényét és kiépítésének eszközeit. Mindez persze külön-külön nem volt új gondolat, de így együtt mégis határozott minőségbeli változást jelentett az első köztársaság időszakához képest.

Az, hogy 1945-től Csehszlovákia külpolitikája teljesen más lesz, mint 1938 előtt volt, s az ország a háború befejezését követően a szovjet érdekszféra részét fogja képezni, a nyugati államférfiak számára is világos volt. Ám ez esetben nem csupán a külpolitika új irányáról volt szó, hanem Csehszlovákia teljes kiszolgáltatottságáról, amit a hadsereg szovjet mintára való átalakítása mellett olyan részletkérdésnek tűnő, de mégis sokatmondó mozzanatok is jelezték, mint a csehszlovák urán sorsa. Az amerikai atombomba 1945 nyarán történő ledobásakor már mindkét nagyhatalom számára nyilvánvaló volt, hogy az atomfegyver birtoklása kulcskérdéssé vált. A szovjetek – akiknek atomprogramját Igor Vasziljevics Kurcsatov vezette – ekkora már sokkal előbbre voltak, mint azt Nyugaton gondolhatták, ám egy fontos összetevő még hiányzott a sikerükhöz: nem volt uránjuk. Csehszlovákiában azonban volt uránlelőhely, mégpedig az ország nyugati határszéléhez közeli Jáchymovban. Nem csoda tehát, hogy alig három héttel Hiroshima után már egy szovjet delegáció látogatta meg a helyszínt, majd újabb néhány hét elteltével a Vörös Hadsereg egységei szállták meg a bányát, ahová onnantól kedve csak az ő engedélyükkel lehetet belépni.¹² Eközben – teljes titoktartás mellett – tárgyalások indultak a szovjet vezetés és Z. Fierlinger csehszlovák kormányfő között, amelynek eredményét egy a jáchymovi uránércel kapcsolatos (bár az urán szó a szerződésben nem is szerepelt) kétoldalú szerződés jelentette. A húsz évre megkötött szerződés értelmében ugyan a jáchymovi uránbányák csehszlovák tulajdonban maradtak, de azok működésére egy paritásos alapon létrehozott csehszlovák–szovjet bizottság felügyelhetett, miközben a csehszlovák fél csupán a kitermelt uránérc maximum 10%-ra tarthatott igényt. Az egész ügyre Ján Masaryk külügyminiszternek az Egyesült Nemzetek Szervezete 1946 januárjában, Londonban megtartott tanácskozásán elmondott beszéde tette fel a koronát. Az egyébként Nyugat-barátként elkönyvelt miniszter felszólalása során ugyanis többek között azt a kijelentést tette, miszerint a Csehszlovákiában kitermelt urán sohasem fog más, mint békés célokat szolgálni. Ez pedig – ismerve a szovjet szándékokat – még akkor is a valóság szembekezdése volt, ha Masaryk nem is volt a szerződés minden részletéről tájékoztatva.

Jáchymov ügyét követően senkiben (már aki ismerte a hátteret) nem maradhatott semmiféle kétség Csehszlovákia kiszolgáltatottsága iránt. Akikben mégis maradt, azok akár még több mint egy évig, legkésőbb a Marshall-terv körüli vitáig megőrizhették illúzióikat. 1947-ben ugyanis a csehszlovák politika Nyugat-barát szárnya még tett egy kísérletet a szovjet szorításból való kitörésre, s megfontolásra került az USA által felkínált gazdasági segítség elfogadása. A szovjetek azonban rögtön közbeleptek, s a Klement Gottwald vezetésével Moszkvába érkező csehszlovák kormánydelegációnak teljes hátraarcot kellett végrehajtania. A küldöttség tagja, a már említett Ján Masaryk külügyminiszter a megalázó moszkvai Canossa-járással kapcsolatban mondta azt, hogy Moszkvába még egy szuverén ország küldöttségének tagjaként utazott el, de onnan már egy szolgástorba döntött országba tért vissza.¹³ Ami ugyan

jól hangzik, csakhogy Csehszlovákia már a moszkvai út előtt sem volt szuverén állam, s ebben magának Masaryknak is megvolt maga felelőssége.

A külpolitikai irányváltás árnyéka sokszor eltakarja azt, hogy a kassai kormányprogram Csehszlovákiája belpolitikai szempontból is nagyot lépett vissza az első köztársaság demokratikus viszonyaihoz képest. Ennek a változásnak számos aspektusa volt, amelyek közül a legfontosabb a politikai pártok szabad versengésére épülő hagyományos demokrácia felváltása egy új, csupán limitált versengést lehetővé tevő rendszerrel. Beneš már a londoni emigráció éveiben több ízben is kinyilatkozta, hogy vége a liberalizmus idejének, s új alapokra kell helyezni az államot.¹⁴ Ennek egyik elemeként az első köztársaság sokak által pártokráciaként számon tartott¹⁵ többpártrendszerét is egyszerűsíteni kívánta, mégpedig úgy, hogy a sok párt helyett három nagyobb gyűjtőpártot képzelt el: a CSKP-ra épülő baloldali, a nemzeti szocialista párt köré szerveződő centrum és a volt Agrárpárt hagyományait folytató jobboldali tömörülést. Csakhogy a baloldal nyomására az agrárpárti politikusok a kormányprogram Moszkvába folyó tárgyalásaira el sem utazhattak, sőt olyan döntés született, hogy a háború éveiben magát diszkreditáló párt nem is alakulhat újjá.

A kassai kormányprogram által rögzített modell legnagyobb újítását a Nemzeti Front létrehozása jelentette, amelynek keretein kívül nem működhetett semmiféle politikai párt vagy társadalmi szervezet.¹⁶ Mivel a cseh országrészben megengedett négy (a CSKP, a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt, a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt és a Csehszlovák Néppárt), valamint a Szlovákiában működő két (Szlovákia Kommunista Pártja és a Demokrata Párt) politikai erő mindegyike képviselve volt a Nemzeti Front kormányában, így annak nem volt ellenzéke – ami alapvetően ellentmond a demokratikus többpártrendszer modelljének. Eközben a Nemzeti Fronton és ezáltal a kormányzaton belüli erőviszonyok is egyenlőtlenek voltak. A baloldal ugyanis, részben annak köszönhetően, hogy a cseh és a szlovák kommunista párt külön pártként vett részt a kormányban, noha egyetlen pátról volt szó, másrészt azért, mert a Nemzeti Front társadalmi szervezetei (például a Partizánszövetség) a kommunisták szekerét tolták, jelentős túlsúllyal rendelkezett benne.

Persze hiba lenne a belső rend átalakítását csupán a plurális rendszer ellehetlenítésének a folyamatára leszűkíteni, hiszen azzal egy időben egy hasonló fajsúlyú folyamat is elindult: a gazdasági élet átalakítása. Azt, hogy az új Csehszlovákiában a magántulajdon korántsem fog olyan szentségnek számítani, mint az a demokráciában szokás, már a kassai kormányprogramból is kiderült. Ennek első áldozatai épp a németek és magyarok voltak, akik vagyonaát a kollektív bűnösség vádjának leple alatt sajátították ki, s játszották át az állam vagy cseh és szlovák nemzetiségű polgárok kezébe. A cseh és szlovák társadalom azonban nem értette meg, hogy ezzel az eljárással milyen szellemet szabadít ki a palackból. Pedig a folytatás nem váratott sokat magára. 1945. október 24-én Beneš elnök aláírta a stratégiai jelentőségű ipar és a bankszféra államosításáról szóló rendeletét, amelynek következtében több mint 600 pénzintézet és háromezer ipari üzem került állami tulajdonba. Ez utóbbiakban a csehszlovákiai ipari alkalmazottak mintegy 60%-a dolgozott,¹⁷ aminek a jelentőségét talán nem kell külön hangsúlyozni.

Azt, hogy Csehszlovákia mennyire letért az európai értékek útjáról, legjobban a nemzeti kérdés megoldásának gyakorlata jelezte. A tisztán szláv nemzetállam gondolatának a korhangulat is kedvezett, hiszen ezekben az időkben az USA is a meeting pot bővületében élt, s egyik győztes hatalom sem kívánta az első világháború után kialakított nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer újjáélesztését.¹⁸ Sőt mi több abban a tekintetben is egyfajta nagyhatalmi konszenzus alakult ki, hogy a valódi nemzetállamok létrejöttének s ezzel a lehetséges konfliktushelyzetek csökkentésének érdekében a háború után az államhatároknak egybe kell esniük az etnikai határokkal.¹⁹

Ez pedig – mint Stefano Bottoni is megállapítja – a gyakorlatban térségünk sztálini típusú brutális nemzetiesítését jelentette, amelynek következtében 1939-től 1950-ig közel egymillió kelet-európai vált valamilyen etnikai tisztogatás áldozatává a kollektív bűnösség elve alapján.²⁰ Bár a kormányprogram moszkvai előkészítése során a németek és magyarok jogfosztását érintő részekre csupán mintegy ötpercnyi időt vesztegettek a tárgyaló felek,²¹ ezek a passzusok mégis a Kassán kihirdetett program leghangsúlyosabb részei voltak. Az öt perc azonban azt is jelzi, hogy ebben a témában volt meg leginkább a nemzeti egység.

Mindaz, ami a kassai kormányprogram szellemiségétől áthatva a következő hónapokban és években a tisztán szláv nemzetállam megteremtése érdekében Csehszlovákiában a németekkel és magyarokkal történt, meglehetősen jól feldolgozott része a korszak történelmének. A jelen tanulmányban ezért nem kívánok foglalkozni sem Beneš elnök, sem a Szlovák Nemzeti Tanács jogfosztó rendeleteivel és azok következményeivel, sem pedig a csehszlovák diplomácia erőfeszítéseivel, hogy a németek mellett a magyaroktól is megszabaduljanak. Leginkább arra a mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, hogy 1945 nem csupán olyan egyszeri eseményeket hozott magával, mint a németek vad elűzése, a magyarok és németek állampolgárságának elvétele, az ún. anyások (vagyis az első bécsi döntés után az arbitrázsterületre költözött anyaországiak) elűzése, a magyarok vagyonának konfiskálása, a magyar szó betiltása, a magyar iskolák bezárása stb., de egy ennél mélyebb és hosszú távon súlyosabb változást. A cseh és szlovák „többségnek” a német és magyar kisebbséghez való viszonyának a megváltozását. Ez a viszony ugyanis a két háború közötti időszakban alapvetően egyfajta kölcsönös elfogadásra és ebből kifolyólag kölcsönös alkalmazkodásra épült. Mindez 1945 után már a múlté, a többség már nem fogadja el a kisebbség jelenlétét és eltérő szokásait, az alkalmazkodás pedig egyoldalúvá válik – csak a kisebbség gyakorolja. A németeket (persze azt a keveset, aki maradhat) és magyarokat kriminalizálják, egyenlőből megtűrtté és egyenlőtlennek válnak. Abban, ahogy ez az intoleráns szellem felülkerekedett, meghatározó szerepe volt a háború lezárását követően kialakult – és alapvetően felülről – gerjesztett közhangulatnak, ami tragikus események láncolatát indította el. A cseh történetírás szereti a cseh nemzet háború alatti szenvedései által kiváltott spontán haragjának a számlájára írni azokat az eseményeket, amelyek 1945 tavaszán a szudétánémet vidéken lejátszódtak. Csakhogy ez az állítás több sebből is vérzik. A cseh közvélemény ugyanis hajlamos elfeledni, hogy a háború éveiben európai mértékben is milyen magas volt közöttük a német megszállókkal való kollaboráció mértéke, s hogy a cseh hadiipar jelentősége miatt Hitler a viszonylag magas munkabérekkel, magas fejadagokkal eredményesen pacifikálni tudta a lázongásra amúgy sem nagyon hajlamos cseh lakosságot. A vad elűzés (wilde Vertreibung) időszakában lejátszódtott tragikus események – amelyek mintegy 20-30 ezer német áldozatot követeltek – pedig, mint azt az Adrian von Auburg és Tomás Stanek által közzétett dokumentumok²² is igazolják, korántsem spontán népharag, hanem felülről irányított tudatos etnikai tisztogatás részei voltak.

Az közismert, hogy az ún. brünni halálmenetnek mintegy 1700 áldozata volt, akik egy részét egyszerűen agyonlőtték, más részük a Brünnből való kiűzetésük során a végkimerültségben, betegségben hunyt el. Arról azonban ritkábban hallani, hogy Edvard Beneš köztársasági elnök alig két héttel a fenti tragikus események előtt épp a morva város főterén elmondott beszédében biztatott minden csehet a német kérdés végleges „likvidálására”.²³ Azok a tömeggyilkosságok és kivégzések pedig, amelyek Űsti nad Labemben vagy a szudétánémet fővárosként is számon tartott Liberecben (Reichenberg) történtek, egyértelműen azoknak az ún. forradalmi gárdáknak a számlájára írhatók, amelyek a Szovjetunióban toborzott és a későbbi államelnök, Ludvik Svoboda vezetése alatt álló ún. első csehszlovák hadtest katonáiból

verbuválódtak, s amelyeket a csehszlovák politikai és katonai vezetés küldött a hátszélre. De mindez Szlovákiában is kimutatható, ahol általában „mérsékelt” eszközök igénybevételével zajlott a „megtorlás”, de ahol szintén történtek tömeges kivégzések. Mint a ligetfalui munkatáborban, ahol egyes feltételezések szerint – a téma még jórészt feltáratlan – több mint 500 főt, magyarokat és németeket öltek meg a háború befejezése utáni hetekben. Gyilkosaik pedig ismételten csak az akkor már első csehszlovák hadsereggé átnevezett Ludvik Svoboda-féle hadtestből kerültek ki.

A fentiek alapján nem merészség kijelenteni, hogy bár 1945 vesztesei Csehszlovákiában látszólag csak a németek és a magyarok voltak, valójában a teljes csehszlovákiai társadalom számára tragikus volt ez az év. Csehszlovákia ugyanis olyan útra lépett, amelyről évtizedeken keresztül nem volt letérés: demokrácia helyett a diktatúra, a méltányos nemzetiségi politika helyett az etnikai tisztogatás és a nacionalista türelmetlenség útjára. Persze a kettő szorosan összekapcsolódott, hiszen a cseh és szlovák politikai elit jórészt a szláv nemzetállam ideája miatt mondott le oly könnyedén az első köztársaság demokratikus hagyományairól. Igaz, a kommunista fordulat és az egypárti diktatúra időszaka csupán 1948 februárjától vált valósággá, de Csehszlovákiát már 1945 és 1948 között sem lehet – mint azt a cseh és szlovák szakirodalom jó része teszi – „korlátozott demokráciának” nevezni, hanem sokkal inkább a pretotalitárius állam kategóriája illik rá.²⁴

Mindannak végére, ami 1945-ben kezdődött, 1989 tett pontot. Legalábbis abban az értelemben, hogy a szovjet tömb széthullott, az egypárti diktatúrát pedig demokrácia váltotta fel. Az a nemzeti intolerancia, ahogyan a mai cseh és szlovák társadalom a német-, illetve a magyarkérdésre tekint, azonban tartósan bizonyult, s a cseh és szlovák nemzettudat szerves részévé vált. Ez talán 1945 legsúlyosabb öröksége.

■ JEGYZETEK

1. Az első Csehszlovák Köztársaságról (1918–1938) kialakított pozitív képből az alapvetően demokratikus jogrend mellett nagy szerepe volt az alapító elnök, Tomáš Garrigue Masaryk nagy nemzetközi tekintélyének és a csehszlovák állam jó külföldi sajtójának. A legújabb szakirodalom azonban jelzi a masaryki demokrácia deficitjeit is, különösen a nemzetiségi kérdésben kimutatható kétarcúságát. A csehszlovák állam és a nemzetiségi kérdés tárgykörében többek között lásd Jaroslav Kučera: *Minderheit im Nationalenstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1999. Ladislav Josef Beran: *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v první Československé republice 1918–1938*. Pulchra, Praha, 2009. A szakirodalom alapvetően a szudétanémet kérdésből vezeti le a korabeli csehszlovák állam nemzetiségi politikáját. A szlovákiai magyar kisebbség szemponyjából lásd pl. Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013.
2. Az 1938-as év csehszlovákiai eseményeihez és azok magyar vonatkozásaihoz lásd Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010.
3. Beneš életével és politikai tevékenységével kapcsolatban gazdag, de egyben egyenletlen színvonalú szakirodalom áll rendelkezésünkre. A legújabbak közül lásd Ota Konrád – René Küpper (Hg.): *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild. Politische, historiographische und mediale Deutungen*. Collegium Carolinum, München, 2013; Zbyněk Zeman: *Edvard Beneš – Politický životopis*. Mladá fronta, Praha, 2009.
4. Az emigráns kormány brit elismerésével kapcsolatban lásd Vít Smetana: *British and U.S. Perceptions of Edvard Beneš and his Foreign Policy in the Last ten Years of His Life*. In: Ota Konrád – René Küpper: i.m. 127–152.
5. Eduard Beneš: *Šest let exilu a druhé světové války*. Orbis, Praha, 1947. 45.
6. Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca*. Kalligram, Pozsony, 1993. 19.
7. Dušan Seges: *Medzinárodné súvislosti československo-sovietskej spojeneckej zmluvy z roku 1943 – polské aspekty*. In: Pavol Petruf et. al.: *Slovensko a Československo v XX storočí*. HŮ SAV, Bratislava, 2010. 171.
8. A Szovjetunióknak Beneš nemzetállami terveit illető pozícióival kapcsolatban lásd Zseliczky Béla: *Beneš, a magyar kérdés és a Szovjetunió 1943–1948*. Múltunk 2005. 2. sz. 36–72.
9. Vö. Milan Hodža: *Szövetség Közép-Európában*. Kalligram, Pozsony, 1997.
10. Kártpátalja korabeli sorsával kapcsolatban lásd Oficinszkij Román ide vonatkozó fejezeteit a Fedinec Csilla – Veres Mikola (szerk.): *Kártpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra.* (Argumentum, Bp., 2010.) c. kötetben.
11. A kassai kormányprogram s elsősorban annak magyar vonatkozásainak gazdag magyar szakirodalmából lásd Szarka László: *A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között*. In: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Szerk. Szarka László. Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 7–32.
12. Zeman: i. m. 272.

13. Idézi Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA BTK TT, Bp., 2014. 65.
14. Zeman: i. m. 270.
15. Lubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočí*. Kalligram, Bratislava, 1998. 111.
16. A Nemzeti Front működésével kapcsolatban lásd Michal Barnovský: *Národný front na Slovensku v rokoch 1945–1948*. In: Edita Ivaničková a kol.: *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. HŮ SAV, Bratislava, 2008. 231–244.
17. Zeman: i. m. 268.
18. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 268.
19. Vö. Bottoni: i. m. 28.
20. Uo.
21. Zeman: i. m. 259.
22. Adrian von Auburg – Tomáš Staněk: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945-1951*. Dokumenty z českých archivů. Díl I. a díl II. Středokluky, 2010-2011. Ehhez lásd még Matěj Spurný: *Opravdu jen excesy? Národní očista v českých zemích po kvitnu 1945*. Moderní dějiny.cz <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/opravdu-jen-excesy-narodni-ocista-v-ceskych-zemich-po-kvetnu-1945/>
23. Eduard Beneš: *Odsun Němců z Československa. Výber z pamětí, projevů a dokumentů 1940–1947*. Dita, Praha, 2000. 138–139.
24. A korszaknak pretotalitárius rendszerként való értelmezését illetően lásd Stanislav Balík: *Tri roky svobody? Pretotalitní režim v Československu v letech 1945-1948*. Rexter, Listopad, 2002. roč. 1, č. 2. <http://www.rexter.cz/tri-roky-svobody-pretotalitni-rezim-v-ceskoslovensku-vletech-1945-1948/2002/11/01/>.

